

CULTURA I POLÍTICA A CATALUNYA (1920-1960).
ENTRE EL SOMNI DE LA CONSTRUCCIÓ
I LA REALITAT DE LA DESTRUCCIÓ

CARLES SANTACANA I TORRES

Universitat de Barcelona

És una constant dels moviments nacionalistes que en una determinada fase del seu desenvolupament sigui ben evident que la construcció d'un univers cultural esdevé indèstria del projecte de comunitat política. El cas català no difereix d'aquest patró; més encara quan la llengua i la cultura que reivindica el catalanisme hi té un paper molt notable, tant en el terreny pràctic com en el simbòlic. D'aquesta manera, els vasos comunicants entre cultura i política assoleixen una gran rellevància, que biografies com la de Rafael Tasis i els seus companys de constel·lació mostren a bastament. Provarem de fer un telegràfic recorregut per aquestes interseccions en una panoràmica cronològicament àmplia i circumscrita als agents culturals i polítics que tenien un projecte catalanista d'orientació democràtica, tot i que naturalment som conscients que en el període analitzat la societat catalana va generar altres projectes, com la cultura alternativa llibertària, la de base marxista o els referents centrats en una reivindicació espanyolista.

Situats, doncs, en aquest terreny específic, és imprescindible tenir present alguns condicionants que ajuden a entendre el paper d'escriptors, artistes i intel·lectuals en la reivindicació política catalanista en la cronologia analitzada. Encara que pugui semblar sobrer, cal recordar que un d'aquests condicionants és la inexistència oficial d'aquesta comunitat política, amb només breus períodes de reconeixement administratiu i/o polític regional. Alhora, el projecte cultural fluctua entre una concepció local i subordinada a una entitat nacional superior, i un altre que reivindica la plenitud d'una cultura nacional, que pot dialogar internacionalment sense intermediaris. Tant en un cas com en l'altre, la cultura esdevé un element central, i els seus agents creadors esdevenen protagonistes privilegiats que opten per un sentit o un al-

tre, amb més o menys nitidesa. Entre molts altres indicadors, l'elaboració d'unes determinades memòries (i la seva evolució) és un aspecte clau per a analitzar quins són els referents i quin sentit els donen els actors culturals i polítics. Els vincles i les interaccions entre l'acció cultural i la política encara es veuen més accentuats en els anys que analitzem per l'existència de dues dictadures, la naturalesa de les quals no només significava la interdicció de les llibertats individuals i d'expressió, sinó que es van caracteritzar per una marcada hostilitat a totes les expressions del catalanisme, tant culturals com polítiques. També actua com a condicionant la dèbil incidència real de la cultura catalanista, sovint construïda en els marges de la cultura oficial, amb poc pes en la universitat i en l'ensenyament reglat, amb petites excepcions en etapes molt curtes. Rafael Tasis i els autors de la constel·lació tasiana s'inscriuen perfectament en aquest context local, al qual cal afegir la definitiva irrupció de la societat de masses arreu d'Europa, d'enormes efectes tant en el paper dels intel·lectuals i la difusió cultural com en noves formes de l'acció política, amb la necessitat d'adaptar-se a la presència de les masses en la vida pública.

Parlarem, amb aquest teló de fons, d'una manera de transitar entre la cultura i la política, i també òbviament d'una època concreta. En aquest sentit, la cronologia vital de Tasis coincideix amb precisió amb una etapa específica del desenvolupament cultural i polític català. Nascut el 1906 i mort el 1966, la seva vida adulta, des de mitjan anys vint, coincideix i explica un cicle històric de la cultura catalana, de l'eclosió de la societat de masses fins a l'enorme impacte internacional dels seixanta, que ho va canviar tot, amb la derrota a la guerra civil com a punt d'inflexió decisiu. Tots els companys de Tasis formen part d'una cultura que es proclama catalanista, amb definicions ideològiques distintes, però amb uns punts de referència compartits: democràcia, modernització, catalanitat. Òbviament, la generació de Tasis no parteix de zero: la cultura catalana havia encetat la seva precària institucionalització amb instruments com l'Institut d'Estudis Catalans (1907) i, sobretot, les institucions culturals creades per la Mancomunitat a partir del 1914. La instauració de la dictadura de Primo de Rivera el 1923 va suposar un fre contundent a la via institucionalitzadora, i l'acció repressiva va tenir com a resultat el reforçament dels

l·ligams entre expressions culturals i reivindicació política, totes dues sotmeses a restriccions i prohibicions. Prenent l'arrencada de la dictadura com a moment inicial, el context en què la generació de Tasis entra en l'escena social és molt negatiu, amb la dissolució de la Mancomunitat i una censura omnipresent, circumstàncies que aboquen l'activitat cultural a una concepció encara més militant. Molts dels debats tenen sentit en funció d'aquesta actitud militant.

Com apuntàvem abans, el repte principal és fer front al naixement de la cultura de masses, amb l'eixamplament del consum cultural com a base d'una democratització social. En un context de canvi de les formes de vida social, de transformació de la política de quadres en política de masses, amb noves formes de mobilització social, sorgeixen debats com el de la formació dels joves, quan s'arriba a contraposar l'aposta per la intel·ligència o pel caràcter, o la irrupció de formes impactants com el cinema sonor. Són només uns exemples, però la qüestió de fons és si els intel·lectuals són capaços d'analitzar i donar respostes a la societat que emergeix. Una societat definitivament urbana, amb el formiguer de la gran ciutat que Opisso dibuixa, on la multitud és la protagonista. És obvi que en el cas català ens referim a Barcelona, que experimenta en la dècada de 1920 un ràpid creixement, en passar dels 710.000 habitants de 1920 als 1.005.000 de 1930: prop de 300.000 nous habitants en només deu anys, una part dels quals representaven un fenomen nou, la primera immigració d'origen castellanoparlant (TERMES 1984 i DASCA 2015). La idea que sorgeix una societat nova, moderna, és omnipresent. I els reptes s'acumulen. No és anecdòtic que un personatge com Antoni Rovira i Virgili reflexioni en una publicació amb voluntat d'esdevenir referent de l'alta cultura —la *Revista de Catalunya* (ROVIRA I VIRGILI 1926)— sobre si ha de parlar de futbol, i que arribi a la conclusió que no pot negar, si és un tema que interessa la gent, el mitificat «poble» al qual ha d'orientar, tot i que no tothom està disposat i/o preparat per a actuar en aquestes noves coordenades.

Encara hi ha un altre repte decisiu, la polarització social que es va viure a tot Europa en aquests anys. En realitat, els historiadors parlem amb naturalitat de l'existència d'una guerra civil europea entre 1914 i 1945, etapa en què la idea de democràcia va ser constantment qüesti-

onada davant l'ascens de propostes autoritàries com el feixisme i el comunisme. A Catalunya se'n va viure una primera mostra fefaent amb l'anomenada guerra social de 1918-1923, quan la vida quotidiana estava marcada pel fenomen del pistolerisme, l'enfrontament armat entre sindicalistes i agents de la patronal, i no cal dir el que significà anys després la guerra civil de 1936-1939, i molt especialment la revolució que s'hi va produir internament.

El context, doncs, no era gens fàcil per a un grup d'intel·lectuals que creien en la cultura com un element central d'una nacionalització en clau catalana, que entenien que havia de ser interclassista, i que de manera genèrica avalaven projectes polítics que optaven per una via de reforma social. Uns propòsits que xocaven tossudament amb les tensions socials de classe, i que a més estaven sotmesos a unes polítiques estatals que durant molt de temps menystenien o directament prohibien la cultura catalana. En definitiva, la necessitat d'adaptar una acció cultural i política, que podia tenir una certa base noucentista, havia de fer front a una societat diferent. Anem, però, a pams. Mirarem d'explicar de primer en què va consistir el somni de construir el binomi de cultura i nació i passarem després a avaluar el significat de la derrota en la guerra civil, que va comportar la destrucció d'aquell somni.

1. CONSTRUINT EL SOMNI DAVANT UNA REALITAT COMPLEXA

Si ens aproximem a l'anàlisi de la cultura catalana en clau d'institucionalització i de desplegament social, no hi ha dubte que l'activació de la Mancomunitat de Catalunya, el 1914, va representar una fita decisiva, perquè un dels seus objectius era la institucionalització d'una cultura que fins aleshores no havia tingut eines oficials. No cal dir que la creació de l'Institut d'Estudis Catalans una mica abans des de la Diputació de Barcelona i l'aprovació de les normes ortogràfiques van ser mostres ben evidents d'aquesta voluntat de donar estatus oficial a la llengua i la cultura catalanes. Certament, des del punt de vista legal, la Mancomunitat no era res més que la unificació de quatre diputacions provincials, però era el primer cop des del 1714, dos-cents anys

més tard, que tot el territori del Principat formava part d'una mateixa unitat administrativa, amb tot el que això significava. De fet, tot i que el reial decret sobre mancomunitats afirmava que es constituïrien «para fines exclusivamente administrativos», a ningú se li escapava que la reivindicació catalanista volia utilitzar aquella institució com un primer pas cap a la consecució de l'autonomia política. Tant era així que el mateix rei Alfons XIII va suggerir a Cambó que el projecte de Mancomunitat renunciés a la província de Tarragona; rebria com a contrapartida la d'Oscà, i així s'evitaria el «perill» de la unitat del territori de Catalunya (RIQUER 2013). Tot i les evidents limitacions, el catalanisme veia en la Mancomunitat una eina amb grans potencialitats en la tasca nacionalitzadora, una feina en la qual havien de tenir un paper preeminent els intel·lectuals i el món cultural (BALCELLS & PUJOL & SABATER 1996). Encara que sovint s'identifica la nova institució amb la Lliga Regionalista, la rellevància de l'objectiu proposat requeria el compromís dels noms més significats de la intel·lectualitat, des del catalanisme conservador al republicanisme i el socialisme, de manera que prevalgués la meritocràcia i el talent. Els dirigents de la Mancomunitat van entendre que l'expertesa tècnica i la voluntat de modernització havien de ser fonamentals. Per això, hi van confluïr Pompeu Fabra, Antoni Rovira i Virgili, Claudi Ametlla, Rafael Campalans, Eladi Homs, Carles Pi i Sunyer, Eduard Fontserè, entre altres, d'adscripcions ideològiques diverses, la majoria nascuts la dècada de 1880. La transversalitat que va aconseguir la Mancomunitat no pot ocultar, però, que l'intent de construir i institucionalitzar una cultura nacional i moderna no podia viure al marge de la crisi social interna, amb un règim de la Restauració que anava a la deriva. El resultat d'aquesta doble conflictivitat és un major distanciament entre les forces catalanistes, que es visualitza en el període 1917-1923, el de la guerra social, quan a Barcelona i rodalies es van produir uns cinquants atemptats, en què van morir 261 persones (gairebé una cada setmana), la major part sindicalistes, però també patrons i pistolers de la patronal (BALCELLS 2009).

D'altra banda, la unitat d'acció catalanista, expressada en la demanda unitària de l'estatut d'autonomia el 1919, es va veure minada també per l'entrada de la Lliga als governs de la monarquia i el fracàs

d'aquell projecte d'autogovern. Paral·lelament, arreu l'intel·lectual se sent cridat a intervenir directament en la vida política, i és en aquest context que, en el cas català, apareixen Acció Catalana (1922) i la Unió Socialista de Catalunya (USC 1923), dues organitzacions d'orientació ideològica diferent, però amb aquesta característica comuna. Acció Catalana va esdevenir el partit de la intel·lectualitat demòcrata i catalanista per excel·lència, a voltes més influent pel diari que n'era portaveu, *La Publicitat*, que per la seva pròpia capacitat organitzativa. En el cas de la USC, cal remarcar-ne la inspiració en el fabianisme anglès, per mitjà de personatges centrals, especialment Manuel Serra i Moret, el primer traductor de Marx al català (VELASCO 2009). Manuel Serra, Rafael Campalans (a qui s'atribueix el significatiu lema «política és pedagogia») i els seus companys inicials van impulsar el nou partit sense a penes obrers, circumstància que no començà a canviar fins ben avançats els anys de la República. El prestigi intel·lectual dels seus dirigents en seria el principal aval polític, més enllà de la capacitat de mobilització obrerista que se suposava a un partit socialista.

Tant l'intervencionisme cultural com la institucionalització promoguda per la Mancomunitat van patir un seriós entrebanc amb la instauració de la dictadura de Primo de Rivera el setembre de 1923. La seva obsessió amb el catalanisme, com mostrava el «real decreto contra el separatismo» promulgat pocs dies després d'accedir al poder, va culminar amb la supressió de la Mancomunitat el 1925. Els conflictes de Primo de Rivera amb el catalanisme van ser constants i fins i tot es va enfrontar a l'església catòlica per les prèdiques en català (ROIG I ROSSICH 1992). També va destituir 150 professors de les escoles tècniques i professionals de la Mancomunitat, amb noms rellevants com Pompeu Fabra, Pau Vila, Lluís Nicolau d'Olwer, Carles Cardó o Carles Pi i Sunyer. Tanmateix, es donaven situacions curioses: per exemple, que tots els partits polítics estiguessin prohibits, però en canvi es poguessin editar —passant per censura— els periòdics que a la pràctica n'eren portaveus. Els vincles entre la dictadura i la repressió de la cultura catalana es van fer tant evidents que els escriptors castellans que no se'n volien fer còmplices van redactar un manifest en defensa del català el març de 1924, que va ser correspost el març de

1930 per l'homenatge celebrat a Barcelona en agraïment als intel·lectuals castellans (BALCELLS 2011). No cal dir que en aquestes activitats el posicionament públic d'escriptors i intel·lectuals prenia una clara lectura política. Els intel·lectuals que podien exercir un cert paper de referents culturals assolien un protagonisme destacat, que beneficiava els que també volien una projecció política. Solidaritat i resistència a la dictadura passaven en bona part per aquests tipus d'accions, i per publicacions noves com el setmanari *L'Opinió*, d'ampli ventall ideològic, o *La Nau* de Rovira i Virgili, en les quals escriptors, intel·lectuals, publicistes, periodistes i polítics debatien sobre les maneres de sortir de la dictadura o les raons de l'arrelament de l'anarquisme entre la classe obrera. En un pla diferent, d'una acció cultural sense èpica combativa, Cambó abandonava l'acció política i mantenia la seva mínima presència social a través del mecenatge de la col·lecció Bernat Metge, una iniciativa sens dubte important, però adreçada a un públic molt específic. El contrast entre un catalanisme conservador passiu i l'activisme opositor dels diferents sectors republicans es va fer molt evident, i va tenir una clara traducció política, perquè la dictadura va obligar tothom a definir-se sense ambigüitats. Tot plegat, quan es va produir el final de la dictadura i l'adveniment de la República, el món cultural que seguia el cànon noucentista es va trobar totalment descol·locat i no va entendre que Esquerra Republicana de Catalunya (ERC), un partit creat a cuita-corrents i sense la patina de la intel·lectualitat noucentista, assolís la victòria electoral. Jordi Casassas sintetitza amb agudesia el significat del tomb del 1931:

El noucentisme s'havia adonat, si més no teòricament, de la magnitud de l'impacte de la Gran Guerra, però no va ser capaç d'adequar-s'hi tot transformant el fonament de la seva pròpia política en aquesta nova conjuntura de canvi: va seguir pensant que la seva acció política cultural nacionalitzadora, convenientment adequada a les noves exigències socials fruit de la consolidació de la societat de masses (però sense acceptar realment, excepte en pocs casos, l'opció «socialitzant»), era l'estratègia més adequada per assolir la «concordia de classes» amb què identificaven la modernitat, i van pensar també que l'èxit electoral relatiu del 1923 es repetiria en aquesta nova conjuntura, tot creient a ulls clucs que una part important de la ciutadania seguiria confiant en la

seva sòlida acció gradualista. El desengany del 12 d'abril del 1931 va ser majúscul, quasi diríem irreversible. (CASASSAS 2017: 265-266)

La victòria d'Esquerra Republicana significava la prevalença d'aquells a qui bona part de la població identificava com els més compromesos en la lluita contra la dictadura; l'activisme passava per davant de la florida candidatura del republicanisme catalanista, moderat i intel·lectual de la gent d'Acció Catalana, ara sota la denominació de Partit Catalanista Republicà. Ventura Gassol, conseller de Cultura tots els anys de l'autonomia, encarnava la figura del poeta conspirador, que havia crescut com a lloctinent de Macià a Estat Català. Representava un perfil ben diferent dels prohoms d'Acció Catalana, que van haver d'escollir entre mantenir-se més o menys al marge o integrar-se directament o indirecta en l'òrbita del nou partit governamental. S'obria una nova etapa, que s'ha qualificat com a noucentisme de masses o noucentisme populista (UCELAY DA CAL 1982).

Incòmodes amb les tensions socials que es vivien, la construcció de l'autonomia tornava a ser un repte en el qual molts intel·lectuals catalanistes se sentien interpel·lats. Més encara, el govern també hi apostava: després de l'aprovació de l'Estatut d'Autonomia, el govern format per Macià el gener de 1933 ja establia l'existència d'una conselleria de Cultura, inèdita aleshores a Europa. D'alguna manera, es partia de l'obra de la Mancomunitat, i sobretot de les institucions que s'havien mantingut sota l'empara de la Diputació de Barcelona. Tanmateix, es pretenia fer plantejaments nous, com mostra el document *L'obra de Cultura*, que era una mena de llibre blanc que havia de ser la base d'actuació institucional. Per començar, la conselleria va crear un Consell de Cultura, presidit per Jaume Serra i Húnter, amb Pompeu Fabra com a vicepresident i Alexandre Galí com a secretari. El Consell s'articulava a partir de cinc ponències: ensenyament superior, secundari, tècnic, primari, i arxius, biblioteques i belles arts (TERMES & DURAN 2009). Vol dir això que sota la denominació de «cultura», l'ensenyament hi tenia un paper fonamental, com també es va fer palès amb un dels projectes estel·lars, la modernització de la universitat a partir de la conversió de la Universitat de Barcelona en Universitat Autònoma el 1933, una vella reivindicació dels congressos universita-

ris catalans que ara es feia realitat, amb un patronat presidit per Pompeu Fabra i amb Pere Bosch i Gimpera com a rector. Aquest projecte patí com cap altre la inestabilitat del període republicà i va ser objecte de molta controvèrsia política, precisament perquè tothom —defensors i detractors— entenia que aquella nova universitat podia esdevenir un instrument decisiu per a establir un cercle virtuós que connectés la modernitat de la ciència universal i la cultura catalana en la institució que oficialment representava la màxima expressió del coneixement. Els vincles entre l'autonomia catalana i la universitat es van escenificar encara arran dels Fets d'Octubre de 1934: el patronat fou dissolt i se'n va fer càrrec el Ministeri d'Instrucció Pública. De fet, Pompeu Fabra i Bosch i Gimpera van ser detinguts, i el personal que havia contractat el Patronat va ser suspès, una situació que no es va revertir fins al triomf del Front d'Esquerres el febrer de 1936.

Cal fer notar, però, que l'acció duta a terme des de la Generalitat va tenir una incidència real molt limitada, compensada en moltes ocasions pel simbolisme que li atorgava gran part de la societat. La principal limitació és el brevíssim període en què va ser efectiva. Cal recordar que el primer govern amb l'estatut vigent es va constituir el desembre de 1932, i que l'autonomia fou suspesa arran dels Fets d'Octubre de 1934. Comptat i debatut, poc més d'un any i mig, en què a més s'havien de produir els traspassos de serveis a la Generalitat. Posteriorment, la institució fou recobrada el febrer de 1936, i cinc mesos després esclatava la guerra civil.

Aquesta realitat institucional no és contradictòria amb l'efervescència cultural del període, animada sovint per associacions de tota mena, des de les que difonien els productes culturals entre els sectors populars fins a les que constituïen grups de creadors, com els Amics de l'Art Nou (ADLAN) o el Grup d'Arquitectes i Tècnics Catalans per al Progrés de l'Arquitectura Contemporània (GATCPAC), a més de múltiples iniciatives periodístiques i editorials. Durant els anys de la República la premsa escrita en llengua catalana va experimentar la màxima difusió, amb una oferta amplíssima en tots els àmbits, des de la premsa local als diaris generalistes, amb iniciatives de gran nivell, com el mític *Mirador*. Semblantment es podria parlar d'una gran difusió del teatre català, així com experiències de gran impacte públic,

centrals per a difondre l'imaginari catalanista, com Ràdio Associació de Catalunya. La simbiosi entre la institució autonòmica i entitats com la potent Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana era absoluta.

En aquest univers sobresortien algunes persones invocades com a grans referents. No hi ha dubte que per sobre de tots destacava Pompeu Fabra, que el 1932 publicà el *Diccionari general de la llengua catalana*. Fabra esdevingué un gran referent d'acció cívica, patriòtica i política, des de la cultura. En un acte d'homenatge que li va retre l'Ajuntament de Barcelona el 1934 J. V. Foix assenyalava el seu doble paper cultural i polític: «un dels més francs —i, per ventura, més paradoxal— elogis que mereixerà Pompeu Fabra serà precisament aquest: d'haver realitzat “una política” sense moure's del terreny literari» (CASASSAS 2013: 31). En aquest mateix sentit s'interpretava aleshores el segle XIX, i molt especialment la Renaixença, que era vista com el moment de reconstitució catalana, que havia començat amb la poesia però que havia adquirit dimensió política: Josep Puig i Cadafalch ho sintetitzava en l'article a *La Veu de Catalunya* «Dels Jocs Florals al Parlament»; en definitiva, de la cultura a la política.

Paral·lelament, la societat vivia una creixent tensió social i política, reflectida en accions com l'aixecament anarquista a l'Alt Llobregat o el conflicte polític i institucional arran de la llei de contractes de conreu, que van allunyar de posicions democràtiques a intel·lectuals com Ferran Valls i Taberner o un jove Ignasi Agustí, que fins aleshores formaven part d'un cert consens catalanista. Tot plegat, sota l'enorme impacte que va tenir arreu d'Europa l'accés d'Adolf Hitler al poder a Alemanya, el 1933. La polarització local i internacional passava factura a les organitzacions més moderades, com els dos petits partits del sistema polític català amb més pes dels intel·lectuals: Acció Catalana i la Unió Socialista. El context internacional de l'antifeixisme propiciava la unificació dels diferents col·lectius marxistes, fet que va afavorir un progressiu canvi d'orientació de la USC, fins aleshores un apèndix electoral d'ERC. En aquest canvi d'orientació es va explicitar la correlació entre dues visions ideològiques —socialdemòcrata i marxista— i el predomini en la direcció d'obriers o intel·lectuals. Josep Miret, militant de la USC, explicava el juny de 1935

que, si bé era cert que durant un temps el partit havia estat creat per una minoria d'intel·lectuals, ara l'organització tenia una base clarament proletària. Aquest tomb requeria, a parer de Miret, un canvi d'actitud dels intel·lectuals:

Els companys intel·lectuals guanyaran les simpaties dels nostres treballadors si, descendint de l'elevació en què es troben situats, saben barrejar-se i solidaritzar-se en les alegries i els dolors dels militants senzills. Si no els esgarrifa el contacte i la promiscuïtat de les americanes blaves, les mans brutes i les cares per afaitar, podran realitzar una obra educativa d'excel·lent importància. Si volen mantenir el clan feudal de l'intel·lectualisme aristocràtic, ho perdran tot. Què faran els companys intel·lectuals? (MIRET 2017: 53-54)

Sense gaire esperances, Miret hi tornà posant com a contraexemple Rafael Campalans, que havia mort accidentalment el setembre de 1933: «Campalans intel·lectual, gentleman, aristòcrata, proletari, actiu [...]. Nostre i ben nostre. Mestre Campalans era el prototipus del socialista intel·lectual. Malauradament, però, de Campalans no en corren gaires. Són l'excepció. Els altres són majoria» (MIRET 2017: 54).

Per una banda i altra el somni d'una construcció nacional interclassista fonamentada en un sediment cultural comú i transversal anava fracassant. Naturalment, la màxima expressió d'aquell fracàs fou l'esclat de la guerra civil el juliol de 1936. L'enfrontament civil va acabar amb les expectatives de projectes socialment transversals. L'excepcionalitat no admetia matisos, i la cultura va haver d'assumir una funció més propagandística, de suport a la causa republicana. El manifest que van signar els intel·lectuals catalans a favor de la República el novembre de 1937 permet fer recompte, de la mateixa manera que també és molt significatiu l'opuscle *Les veus de la intel·ligència i la lluita del poble espanyol*, que va editar el Comissariat de Propaganda el mateix any. La major part dels que havien participat del canvi de 1931 van mantenir el compromís republicà, fins i tot alguns el van fer més explícitament polític, com Pere Bosch i Gimpera, conseller de Justícia, o el mateix Rafael Tasis, que tant va treballar per al Comissariat de Propaganda i va assumir el càrrec de director general de Serveis

Correccionals de la Generalitat, experiència que va plasmar a *Les presons dels altres. Records d'un escarceller d'ocasió* (1990). No es pot oblidar, però, que alguns van haver de marxar i que altres van fer suport explícit al bàndol franquista. En qualsevol cas, l'excepcionalitat de la guerra marcava forçosament la fi d'aquell somni, que va quedar certificat amb la derrota republicana i la instauració de la dictadura franquista.

2. EL FRANQUISME DESTRUEIX EL SOMNI

És ben sabut que l'ocupació franquista de Catalunya va significar el capgirament absolut de la realitat que la societat havia anat teixint lentament i constant les dècades anteriors. Sotmesa com la resta de territoris a la voluntat dels vencedors, desapareguda qualsevol noció de democràcia i llibertats, el catalanisme era identificat com un dels causants de tots els mals que patia Espanya. A ulls del franquisme, els intel·lectuals catalans havien estat els principals culpables de fabricar una Catalunya ideal, catalanista, que havia aconseguit desviar una part important de la població (SANTACANA 2013a: 45-66). És prou conegut que, en aquesta denúncia del catalanisme, també hi van participar persones que n'havien format part, des d'un vell referent com Ferran Valls i Taberner a una jove promesa de carrera meteòrica com Carles Sentís (VILANOVA 2015). Ben assentats en el nou règim, aquests autors titllaven els intel·lectuals catalanistes de doblement culpables, perquè havien enganyat la gent de bona fe, allunyant-la del que consideraven la Catalunya real, una regió que participava de la nació espanyola. Per això, la repressió de qualsevol manifestació del catalanisme va esdevenir una acció prioritària, incloent-hi el descrèdit dels intel·lectuals que s'hi havien compromès (BENET 1995). Una bona mostra n'és la sèrie d'articles que publicà el diari falangista *Solidaridad Nacional* al llarg dels anys 1939 i 1940, sota l'epígraf «Fantasmones rojos», en què, a banda de denunciar figures com Lluís Companys i Francesc Macià, dedicà columnes a personalitats com Pau Casals, Pompeu Fabra, Carles Riba, Pere Bosch i Gimpera, Eugeni Xammar, Gabriel Alomar, Pere Coromines, Lluís Nicolau d'Olwer o Antoni

Rovira i Virgili, exemples, a ulls dels falangistes, d'aquesta intel·lectualitat tan perniciosa. Fins i tot ridiculitzaven la Institució de les Lletres Catalanes, per afirmar el «fracaso de la pseudo intelectualidad catalana». La desqualificació col·lectiva anava en la línia de mostrar als escriptors, intel·lectuals i artistes que s'havien compromès amb la República com a persones d'escassa talla professional, mediocres que només podien surar si optaven precisament per aquesta politització, com Miguel Utrillo afirmava el març de 1940 en un article titulat significativament «La Institución de las Letras Catalanas, museo de fantasmes. I. El fracaso de la pseudo intelectualidad catalana»:

En la zona roja se aliaba tan fuertemente lo pintoresco con lo grotesco, que es extraordinariamente difícil deslindar una cosa de otra y establecer una frontera fundamental que las separe. Lo verdaderamente fantástico, en cuanto a este aspecto de la vida se refiere, es que esa mezcolanza se ofreciese, con mayor claridad y precisión que en ningún otro sector, en el que, por fuerza, hemos de llamar intelectual. [...] Es en lo que hay que llamar altas esferas de la intelectualidad —y ustedes dispensen el mote— en donde basta con escarbar levemente para tropezar, de pies a cabeza con el espécimen que enunciamos. (PÉREZ I VALLVERDÚ 2009)

Cap dels citats se salvava de ser reprovat. Pompeu Fabra es convertia en un vividor del catalanisme; Bosch i Gimpera era «Perot lo lladre» i pèssim catedràtic; Rovira i Virgili, un «deformador de la història», i Carles Riba, el «purísimo intelectual, firmante de manifiestos». La seva actuació al patronat de la Universitat Autònoma es descrivia d'aquesta manera: «fumar cigarrillos ingleses, hacer las minutas de las reuniones, y después... la de firmar manifiestos. No está mal para un poeta puro y un humanista completo» (PÉREZ I VALLVERDÚ 2009). Només es lliurava d'aquest menyspreu professional Pau Casals, a qui no podien negar el reconeixement internacional, però era qualificat com «un genio sencillamente repugnante», la prova fefaent que «se puede llegar a ser un genio en una especialidad artística, y llevarse en otras como un auténtico asno».

Si des de la perspectiva dels guanyadors els intel·lectuals ocupaven un lloc simbòlic rellevant, també el tenien en sentit invers, en el món

dels perdedors. En primer lloc, cal constatar que el 1939, en el moment de partir a l'exili, els derrotats giren la mirada cap als polítics republicans, considerats els responsables de la desfeta. Lògicament, ningú no vol assumir-la, i se succeeixen les acusacions creuades entre els partits i sindicats que donaven suport a la República. En aquesta dinàmica, els intel·lectuals que han marxat a l'exili poden ser en algun moment una taula de salvació, perquè poden aparèixer per sobre dels retrets i les picabaralles partidistes. Avançant-se a aquesta situació, Antoni Rovira i Virgili, testimoni i actor de l'èxode de 1939, va escriure en la seva famosa crònica *Els darrers dies de la Catalunya republicana* que, enmig del profund sentiment de fracàs, es podia distingir entre l'actitud dels polítics i la dels intel·lectuals:

Què ho fa que la marca de la desolació és més accentuada en els polítics que en els intel·lectuals? [...] Els intel·lectuals tenen la creença —ben justificada en uns casos, no tant en altres— d'ésser un valor positiu i permanent, que en una banda o altra, més aviat o més tard, tornarà a ser reconegut i cotitzat. Els polítics, els que només són polítics, tenen la sensació que llur eclipsi pot ser definitiu. (ROVIRA I VIRGILI, 1989)

És clar que, en fer aquest judici, Rovira partia de l'avantatge de la seva doble condició, i ara podia reivindicar-se fonamentalment com a intel·lectual. En qualsevol cas, una Generalitat sense govern i sense recursos era ben conscient que havia de fer el possible per sostenir la cultura, motiu pel qual va crear, entre altres iniciatives, la Fundació Ramon Llull el març de 1939 a París, gestionada per Antoni M. Sbert (MASSOT I MUNTANER 2000) i presidida per Fabra. En un sentit diferent, des de la perspectiva político-institucional, el fet més significatiu fou la creació, l'abril de 1940, del Consell Assessor de la Presidència de la Generalitat, que «substituïa» el govern, presidit per Pompeu Fabra, al qual acompanyaven Santiago Pi i Sunyer, Josep Pous i Pagès, Antoni Rovira i Virgili i Jaume Serra i Hünter: una mostra ben representativa del que Companys en deia «persones de prestigi, clara i innegable filiació nacionalista, destacada en el camp de la intel·lectualitat catalana, que podran, encara, ésser útils a l'afany de persistir en els esforços començats». Companys els cridava a participar en aquest or-

ganisme com a intel·lectuals nacionalistes que assumien un paper expressament polític, de suport al president de la Generalitat.

Per bé que l'atribució d'aquest paper simbòlic era molt estès en la cultura política del catalanisme, també hi havia qui ho considerava un error, com Josep Tarradellas, aleshores secretari general d'ERC. Tarradellas no era ni mai no havia pretès ser un intel·lectual. Més encara, era un polític en un país amb escassa tradició de polítics *tout court*, amb un nacionalisme en què el món de la cultura ostentava possiblement una sobrerepresentació política. Josep Tarradellas no podia acceptar el corrent d'opinió que es traslluïa en les paraules de Rovira i Virgili, que distingia entre polítics i intel·lectuals, de vegades també anomenats «personalitats». Com a secretari d'ERC, Tarradellas va abonar el Consell format per Companys, sobretot perquè significava el reconeixement del lideratge institucional del president de la Generalitat, una fita gens fàcil d'assolir en aquells moments, però íntimament no creia gaire en el paper de les «personalitats», sobretot si es volien presentar com a immaculades, en contrast amb uns polítics considerats responsables de tots els desastres de la guerra. Una nota personal inèdita, datada el 28 de juny de 1939, expressa amb rotunditat l'opinió de Tarradellas en aquells moments:

Les converses que he tingut aquests darrers dies amb diverses personalitats catalanes m'han donat la impressió que totes elles estan en una actitud envers elles mateixes i els altres, que no els permet de judicar la vertadera situació, ni la part de responsabilitat que els pertoca respecte als fets esdevinguts. Tots ells es creuen els homes-eix del moment, purs com una verge, i es presenten com si en cadascun es vinculés tot el que és passat immaculat i heroic, present respectable i esdevenidor possible de Catalunya. Aquests homes, que sofreixen una evident crisi d'egocentrisme es diuen Casanovas, Nicolau d'Olwer, Pous i Pagès, Riba, Fabra, etc. Un lleuger examen del cas de cadascun, els convenceria que Catalunya ha d'esperar poc d'ells. (SANTACANA 2014: 430-431)

Refermava aquest pensament amb anotacions sobre algunes converses, amb Fabra, Gassol o Nicolau d'Olwer, dels quals volia recordar que tots havien tingut diferents tipus de responsabilitat política —molt menor, Fabra, com a director general de cultura—, que no

havien estat a l'altura de les circumstàncies i que no havien manifestat els seus desacords amb la política seguida. És obvi que, per a Tarradellas, una figura com Nicolau d'Olwer, que havia estat ministre i governador del Banc d'Espanya, no podia presentar-se ara com algú aliè a l'aparell polític republicà. És probable que el pensament de Tarradellas en relació amb aquesta qüestió fos minoritari en el catalanisme republicà de l'època, però el que va sostenir de manera continuada, com en una extensa carta a Mercè Rodoreda, datada el 1949, en la qual, per carregar-se de raons, afirmava: «De Sòcrates a Lenin, passant per Voltaire, cap home no ha pogut realitzar aquest doble anhel d'ésser eminent governant i immortalitzar-se per la seva obra literària» (SANTACANA 2014: 378).

Més enllà d'aquestes percepcions, el món cultural de l'exili es va anar esllanguint des de final dels anys quaranta. La mort de Pompeu Fabra el 1948 (MANENT 2005) i la de Rovira i Virgili el 1949 marcaven la fi d'una generació, tot i que intel·lectuals més joves es van mantenir actius a l'exili fins molt més endavant, com Pere Bosch i Gimpera. També són aquestes dates les que marquen el retorn d'una altra generació, la de Joan Oliver, Joan Sales i el mateix Rafael Tasis. Aquests retorns van permetre dinamitzar la represa de l'actuació cultural catalanista a l'interior i mantenir certs contactes entre aquestes accions i el que encara es feia a l'exili.

A partir d'aquells anys cal fer una atenció més gran a l'activitat que es produí a l'interior, tot i estar sotmesa a la rigidesa de la dictadura (SAMSÓ 1994). En aquest sentit, cal distingir entre l'acció clandestina i l'acció que, a l'empara d'un significat religiós o estrictament cultural, reprenia una cultura amb referents propis, interpretats de maneres diverses, algunes de les quals adaptades a allò que era possible en la dictadura. La derrota nazi-feixista a la Segona Guerra Mundial va forçar el franquisme a minimitzar els referents que el vinculaven al feixisme i a accentuar la imatge d'un règim catòlic autoritari. Un efecte secundari d'aquesta política va ser l'autorització d'algunes expressions culturals i folkloriques, sempre que fossin considerades purament locals. La lògica era nítida: la cultura catalana era local, i havia de respirar arcaisme i ruralisme, en clar contrast amb la cultura espanyola, que era la que havia de dialogar amb la cultura universal.

Aquesta aposta va ser conduïda i materialitzada del 1945 al 1947 pel governador civil de Barcelona, Bartolomé Barba, que ho va explicar amb claredat en unes memòries (BARBA 1948).

Podríem posar molts exemples de com es concretava aquest projecte, però un dels que permet observar més bé les diferents interpretacions d'un mateix autor és la commemoració del centenari de Jacint Verdaguer, esdevingut el 1945, que el franquisme va voler integrar parcialment. Per a Joan Samsó, la commemoració promoguda pels cercles oficials és el punt d'inflexió entre una etapa d'uniformització sense matisos (del 1939 al 1945) i una nova política envers el fet cultural català «consistent a mistificar-lo com si fos una particularitat localista i, la llengua literària, com un vernacle espontani de condició espanyola» (SAMSÓ 1994: 58). El que ens interessa remarcar ara és l'interès oficial per fer-se seu Verdaguer, com un element central d'una lectura franquista de la cultura catalana. Per això, es creà un Patronat del Centenari, presidit pel governador civil, i hi hagué un solemne acte oficial a Folgueroles, on es reuniren els quatre governadors civils de les províncies catalanes. Segons transcrivia *La Vanguardia Española* el 5 de juny de 1945, el governador Correa va dir de Verdaguer que era «una figura de estirpe gloriosa y con honda raigambre catalana y española, a veces no del todo bien comprendida por todos sus contemporáneos». L'autorització de la publicació de la seva obra tenia enormes limitacions, com l'ús de l'ortografia original, prefabriana, de manera que aparegués com quelcom arcaic i allunyat de la realitat.

En canvi, l'exili, que es va abocar a la commemoració, va presentar el poeta com un senyal evident de la vitalitat de la llengua i la cultura, de la seva dimensió popular i del seu paper com a poeta nacional de Catalunya. Des de l'exili també s'observà la celebració oficialista, i un col·laborador dels *Quaderns* de Perpinyà afirmà, el juny de 1945, que «aquesta commemoració insincera i no sentida és, més que un greuge, una profanació». La Generalitat va crear un Comitè d'Honor per a l'efemèride, format per Pompeu Fabra, Joan Amade, Carles Cardó, Pau Casals, Pere Fouché, Ventura Gassol, Joan A. Güell, Rafael Patxot i Jubert, Josep Sebastià Pons i Antoni Rovira i Virgili. La plural composició d'aquest comitè mostra la voluntat de reforçar el

paper de Verdaguer com a nexa cultural de totes les comunitats de l'exili. Més enllà d'aquesta activitat patrocinada per la Generalitat, hi hagué moltes altres iniciatives des de l'exili (SOLDEVILA 2008).

Tot plegat, és ben significatiu de la força d'un mite popular i cultural alhora, i de les lectures —o, si es vol, tergiversacions— que se'n podien fer: se'n ressaltava el vessant religiós, l'expressió de la llengua popular, el catalanisme de la Renaixença que no trencava amb Espanya (com succeïa a *L'Atlàntida*) o l'exponent de catalanitat que fabricava mites com el del *Canigó*. Podia ser tot això, junt o en part, i per aquesta raó podia ser operatiu per a un franquisme que el volia assimilar, però també podia unir els diversos sectors de la resistència i l'exili, que el volien mantenir com a poeta nacional, sense oblidar l'inegatable atractiu dels seus darrers anys, amb l'enfrontament amb els Comillas, entès com a enfrontament amb els poderosos. Per això, Verdaguer gairebé era més important com a símbol que pel seu valor literari. Com Olívia Gassol ha assenyalat encertadament, per a la resistència i l'exili, en els anys de la immediata postguerra,

Calien [...] més que models estètics, símbols culturals que poguessin ser erigits a categoria de nacionals; figures amb prou força per assegurar la capacitat representativa tant de l'esfera cívica com de la política i literària. I calia, tanmateix, fórmules que poguessin ser enteses i acceptades per certs sectors de la cultura oficial, perquè del que es tractava era de fer-se un lloc en la societat; de recuperar, en definitiva, la carta d'existència més enllà dels mateixos escriptors que, sense un mercat literari al qual acollir-se, havien estat durant una dècada, la del 1940, els únics consumidors dels propis productes. El joc de malabars que resultava de la difícil maniobra d'encaixar la literatura catalana en l'univers teòric de la cultura espanyola oficial no deixaria enrere ni contradiccions ni polèmiques. (GASSOL 2006: 271-272)

Comptat i debatut, si féssim un inventari telegràfic de la realitat de la cultura i la política catalanistes a mitjan anys cinquanta, el balanç seria més o menys aquest: una acció política sota mínims, amb un exili que ja havia perdut el protagonisme, purament testimonial, i una activitat a l'interior que difícilment sobrepassava els límits de la clandestinitat, amb unes organitzacions pràcticament desaparegu-

des. Aquesta realitat no afectava només el catalanisme democràtic, sinó també l'anarcosindicalisme i, en menor mesura, el comunisme. Fets com l'anomenada vaga de tramvies del 1951 van ser rellevants però aïllats, sorgits espontàniament al marge de les organitzacions d'avantguerra. D'altra banda, la burgesia, que abans de la guerra havia jugat un paper rellevant políticament i cultural, pràcticament s'havia extingit com a col·lectiu. La magistral anàlisi que en va fer Rafael Tassis, sota el pseudònim de *Pere Bernat*, en el cèlebre article «El paper polític de la burgesia catalana», publicat a *La Nostra Revista* de Mèxic el 1957, era demolidor, un dels millors textos en què explica com aquesta burgesia havia renunciat a un projecte polític a canvi d'una seguretat que el temps va demostrar que no era sinó una fase de la seva decadència.

Si ens fixem en l'evolució de la cultura catalanista, cal constatar l'avenç de la castellanització tant a l'alta cultura com en la cultura de masses, impossible de contrarestar per la cultura resistencialista, que tanmateix sortia lentament de les catacumbes i començava a treure el cap en l'escena pública. La celebració de la Nit de Santa Llúcia significava, a mitjan cinquanta, una visualització de la literatura catalana, impensable uns quants anys enrere, encara que va tenir escàs ressò als grans mitjans de difusió. Formava part d'un univers cultural sempre sota sospita, com evidència que una experiència innovadora ara com l'Agrupació Dramàtica Barcelona (1954-1963) fos avortada per les autoritats poc després. Posats a buscar exemples d'algunes llums dins la foscor, podem citar la publicació, el 1954, de la *Notícia de Catalunya* de Jaume Vicens Vives, la primera reflexió de postguerra sobre Catalunya editada legalment a l'interior. Vicens Vives en els últims anys, abans del seu prematur traspàs el 1960, semblava voler ocupar un lloc central del catalanisme democràtic, relligant l'activitat acadèmica, el paper com a intel·lectual i un incipient activisme polític (GATELL & SOLER 2012).

La nova empenta de la cultura va venir de la mà d'una nova generació, que no només va actuar amb la lògica voluntat de fer-se un espai, sinó que va fer aquest pas en unes circumstàncies ben especials: d'una banda, producte del buit provocat per la guerra i l'exili, amb la dificultat per tenir mestres que fossin referents, formats en una uni-

versitat genèricament grisa, amb un gran desconeixement del passat de la cultura pròpia; de l'altra, en l'albada d'uns anys seixanta en què la novetat i la idea de canvi profund es feia general, amb la joventut com a protagonista i amb el marxisme com a element interpretatiu que va impregnar tant la pràctica cultural com la política. És per això que la connexió entre els joves d'abans de la guerra i els que emergien els anys seixanta es feia molt difícil; potser l'únic punt en comú factible era l'oposició al franquisme, però poca cosa més, perquè els referents respectius eren molt diferents. És clar que hi va haver contactes: al consell de redacció de *Serra d'Or*, on els joves cercaven alguns referents d'avantguerra, sobretot en el camp literari, o a la Caputxinada, quan els estudiants van convidar figures madures, però tot plegat era difícil (SANTACANA 2013b). El mateix s'observa en un sector ideològic ben diferent, la revista teòrica del PSUC, *Nous Horitzons*, en la qual els dirigents de l'exili miraven cap a un passat que interessava poc als joves de l'interior. Vist així, en iniciar-se els seixanta, el somni cultural i polític del catalanisme democràtic que havia estat destruït pel franquisme tenia poques possibilitats de refer-se, no únicament per l'existència de la dictadura, sinó perquè els seus referents semblaven massa ancorats en el passat, poc operatius en la nova conjuntura local i internacional. S'obria un període en què el marxisme esdevenia el referent fonamental de l'antifranquisme, tant en l'àmbit cultural com en el polític.

BIBLIOGRAFIA

- BALCELLS (2009): Albert Balcells, *El pistolerisme. Barcelona (1917-1923)*, Barcelona: Pòrtic.
- (2011): *Cataluña ante España. Los diálogos entre intelectuales catalanes y castellanos, 1888-1984*, Lleida: Milenio.
- BALCELLS & PUJOL & SABATER (1996): Albert Balcells, Enric Pujol i Jordi Sabater, *La Mancomunitat de Catalunya i l'autonomia*, Barcelona: Proa.
- BENET (1995): Josep Benet, *L'intent franquista de genocidi cultural contra Catalunya*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- CASASSAS (2013): Jordi Casassas, «La significació cívica i patriòtica de Pom-

- peu Fabra», dins: *Pompeu Fabra. 10 aspectes de l'home i l'obra*, Barcelona: Diputació de Barcelona / Fundació Universitat Catalana d'Estiu.
- (2017): *La voluntat i la quimera. El noucentisme català entre la renaixença i el marxisme*, Barcelona: Pòrtic.
- DASCA (2015): Maria Dasca, «La immigració com a fenomen en la literatura catalana», *Cercles*, núm. 18, p. 61-78.
- GASSOL (2006): Olívia Gassol, «Verdaguer, Maragall, Riba, Espriu: l'evolució de la imatge de poeta nacional durant la postguerra», dins: Ramon Panyella i Jordi Marugat (ed.), *L'escriptor i la seva imatge. Contribució a la història dels intel·lectuals en la literatura catalana contemporània*, Barcelona: L'Avenç, p. 271-298.
- GATELL & SOLER (2012): Cristina Gatell i Glòria Soler (2012), *Amb el corrent de proa. Les vides polítiques de Jaume Vicens Vives*, Barcelona: Quaderns Crema.
- MANENT (2005): Jordi Manent, *Pompeu Fabra a l'exili (1939-1948)*, Barcelona: Proa.
- MASSOT I MUNTANER (2000): Josep Massot i Muntaner, *Antoni M. Sbert i Massanet. Agitador polític i promotor cultural*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MIRET (1935). Josep Miret, «Les dues tendències. Intel·lectuals i obrers», *Justícia Social* (1 juny). [Citat per Rosa Toran, *Josep Miret Musté (1907-1944)*, Barcelona: Edicions 62, p. 53.]
- (1935): «Intel·lectuals i obrers», *Justícia Social* (20 juliol). [Citat per Rosa Toran, *Josep Miret Musté (1907-1944)*, Barcelona: Edicions 62, p. 54.]
- PÉREZ I VALLVERDÚ (2009): Eulàlia Pérez i Vallverdú (ed.), *Fantasmes rojos. La venjança falangista contra Catalunya (1939-1940)*, Barcelona: Acontravent.
- RIQUER (2013): Borja de Riquer, *Alfonso XIII y Cambó. La monarquía y el catalanismo político*, Barcelona: RBA.
- ROIG I ROSSICH (1992): Josep Maria Roig i Rossich, *La dictadura de Primo de Rivera a Catalunya. Un assaig de repressió cultural*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- ROVIRA I VIRGILI (1926): Antoni Rovira i Virgili, «El futbol a casa nostra (Aspectes del problema esportiu)», *Revista de Catalunya*, núm. 28 (octubre), p. 379-388.
- (1989): *Els darrers dies de la Catalunya republicana. Memòries sobre l'èxode català*, Barcelona: Llibres de l'Avui.
- SANTACANA (2013a): Carles Santacana, *Entre el malson i l'oblit. La cultura de Catalunya i les Balears (1939-1960)*, Catarroja: Afers, p. 45-70.

- (2013*b*): «Sobre las rupturas y las continuidades en los años sesenta», *Cercles*, núm. 16, p. 31-52.
- SAMSÓ (1994): Joan Samsó, *La cultura catalana, entre la clandestinitat i la represa pública*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- SOLDEVILA (2008): Llorenç Soldevila, «Commemoracions verdaguerianes a l'exili europeu i iberoamericà el 1945 i 1952», *Anuari Verdaguer*, núm. 16, p. 159-173.
- TERMES (1984): Josep Termes, *La immigració a Catalunya i altres estudis d'història del nacionalisme català*, Barcelona: Empúries.
- TERMES & DURAN (2009): Josep Termes i Lluís Duran, «Cultura (1931-1939)», dins: Francesc Bonamusa (dir.), *Generalitat de Catalunya. Obra de govern 1931-1939 (II)*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 151-213.
- UCELAY DA CAL (1982): Enric Ucelay da Cal, *La Catalunya populista. Imatge, cultura i política en la Catalunya republicana, 1931-1939*, Barcelona: La Magrana.
- VELASCO (2009): Miquel Àngel Velasco, *Manuel Serra i Moret*, Vic: Patronat d'Estudis Osonencs.
- VILANOVA (2015): Francesc Vilanova, *Fer-se franquista. Guerra civil i postguerra del periodista Carles Sentís (1936-1946)*, Palma: Lleonard Muntaner.